

Етнос черняхівських племен Лісостепу

І. С. Винокур

Археологічні матеріали черняхівської культури лісостепоного Дністро-Дніпровського межиріччя дають можливість з'ясувати роль ранньослов'янських і інших сусідніх племен в історії Південно-Східної Європи першої половини і середини I тис. н. е. Матеріали археологічних досліджень, використання даних лінгвістики, писемних історичних джерел, а також етнографічні паралелі проливають світло на дуже важливий період історії, коли європейські племена, завершуючи традиції військової демократії, поступово переходили від родоплемінної організації суспільства до створення класових державних організмів.

Дослідженнями лінгвістів встановлено, що слов'янські мови належать до великої індоєвропейської сім'ї. Праслов'яни населяли в давнину землі Центральної та Південно-Східної Європи¹. Зокрема, один з районів прабатьківщини слов'ян в I тис. до н. е., як довели археологи, знаходився на південь від Прип'яті у лісостеповій смузі між Дністром і Дніпром². Давня слов'янська територія на рубежі та у перші століття н. е. визначається за писемними джерелами як ареал введських племен³. Венеди проживали між Карпатами та Балтійським морем, очевидно, по обидві сторони Вісли, головним чином на схід від неї⁴. Це, очевидно, старожитності зарубинецької та східно пшеворської культур.

Вказана локалізація венедів (давнього слов'янського субстрату на рубежі та у перші століття н. е.) начебто приймається більшістю спеціалістів — істориків, археолога і лінгвістів. Але є ще й дискусійні питання. Як зазначав П. М. Третьяков, «ведеться жвава дискусія з питання про те, чи була вся вказана вище територія ісконі слов'янською (праслов'янською), або ж у її межах слід виділити найдавнішу частину — і яку саме?»⁵. Ми не будемо спеціально зупинятися на «вісло-одерській» гіпотезі прабатьківщини слов'ян так само, як і на намаганні пов'язати початок ранньослов'янської історії з Середнім Подніпров'ям⁶. Безперечно лише, що стародавні слов'яни сформувалися й проживали в Європі аж до свого розселення в I тис. до н. е. «в межах обширної області, обмеженої на сході скіфо-сарматськими землями в Середньому Подніпров'ї, на півдні — дако-фракійським Прикарпаттям, поріччям Вісли і Одера на заході і землями балтів, межа яких лежала приблизно на північ від Прип'яті»⁷.

© І. С. ВІНОКУР

Враховуючи у вказаному зв'язку все те, що знає наука про ранніх слов'ян (венедів), відзначимо, що незалежно від того, де знаходилися центри праслов'ян (у Повісленні чи в Подніпров'ї), на рубежі та у перші століття н. е. територія лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя безпосередньо пов'язується з розселенням ранньослов'янських племен.

Ранньослов'янські старожитності зарубинецької культури, які раніше були зафіксовані тільки в Середньому Подніпров'ї⁸, тепер широко відомі і у Верхньому Подніпров'ї⁹. У південно-західному напрямку ареал зарубинецьких старожитностей частково поширюється тепер і на Південне Побужжя¹⁰. Зарубинецькі елементи представлені на Середньому і Верхньому Дністрі в культурах лукашівській, липицькій і пшеворській¹¹.

Це означає, що навіть в умовах відзначеного П. М. Третяковим пресування частини зарубинецьких племен все ж в окремих районах Лісостепу і після II ст. н. е. (тобто в черняхівський час) продовжували зберігатися традиції зарубинецької культури¹².

На сучасному рівні наукових знань можна вважати встановленим, що черняхівська культура сформувалася на досить складній основі старожитностей рубежу і перших століть нової ери. У лісостеповій смузі Дністро-Дніпровського межиріччя такою основою були пам'ятки зарубинецької і частково східнопшеворської культур¹³. На землях між Дністром і Дунаєм черняхівська культура склалася на гето-фракійській основі з урахуванням і сарматського впливу¹⁴. На півдні і південному сході Подніпров'я у складанні черняхівської культури певну роль відіграли пізні скіфи і сармати¹⁵. Деяке значення в історії черняхівського лісостепоного населення Дністро-Дніпровського межиріччя мали й елементи старожитностей вельбарської культури, особливо на Волині, де в основному гето-гепідські старожитності і черняхівська культура на певному етапі існували паралельно¹⁶.

Ми поділяємо, таким чином, погляди М. О. Тиханової¹⁷, П. М. Третякова¹⁸, Г.Б. Федорова¹⁹, В. Д. Барана²⁰ та інших дослідників про те, що черняхівська культура поширилася серед різних за етнічним походженням племен. Як вірно відзначив В. В. Седов, різноманітні види поховального ритуалу (трупопалення, трупопокладення різної орієнтації, катакомбні заховання на Дніпровському Лівобережжі) незаперечно свідчать, що у складі населення, що залишило пам'ятки черняхівської культури, було кілька племінних груп — пізні сармати, фракійці, германські і слов'янські (антські) племена²¹. Але в регіоні Лісостепу (між Дністром і Дніпром) черняхівська культура представляє, очевидно, у своїй основі ранньослов'янське населення.

Які ж саме елементи матеріальної культури II-V ст. н. е. дозволяють виділити лісостепові черняхівські пам'ятки як ранньослов'янські? Це, перш за все, співіснування наземних і напівземлянкових жител і господарських споруд на поселеннях. На території лісостепоного Дністро-Дніпровського межиріччя співвідношення на черняхівських селищах наземних будівель і напівземлянок приблизно однакове²². Цікаво, що на поселеннях розвинутого етапу черняхівської культури, особливо — у Середньому і Верхньому Подніпров'ї перева-

жають напівземлянкові споруди. А на заключній фазі черняхівської культури напівземлянки з печами-кам'янками у побудованні вже домінують (Бакота, Бернашівка, Теремці, Устя)²³. При цьому на досліджених стаціонарними розкопками селищах у Подністров'ї виявлені та зафіксовані перехідні житлово-господарські комплекси, які добре датуються за стратиграфією і речовим інвентарем серединою I тис. н. е. Це групи напівземлянок в Бакоті, Бернашівці, Теремцях, Луці-Каветченській та ін.²⁴. У вказаних перехідних пам'ятках середини I тис. н. е. поруч з ранньокорчакським ліпним посудом наявні й уламки гончарної черняхівської кераміки, а також фібули кінця IV — першої половини I середини V ст. н. е.

Показовою щодо перехідних пам'яток V — початку VI ст. н. е. на Середньому Дністрі є одне з жител Бернашівського селища (напівземлянка № 36 з пічкою-кам'янкою і глиняною обмазкою від стін стовпової каркасної будівлі). У цьому приміщенні *in situ* під розвалом стін (глиняна обмазка з відбитками дерев'яних конструкцій) і безпосередньо на долівці поблизу печі-кам'янки знайдено 64 кам'яні ливарні ювелірні форми і глиняний тигель-лячка. Кераміка з цього приміщення представлена зразками посуду пізньочерняхівської та ранньокорчакської культур. Серед ливарних форм виділяється одна, яка служила для відливання пальчастих фібул. Це поки-що перша знахідка такого роду на території Південно-Східної та Центральної Європи. Вона, разом з усім комплексом та його стратиграфією (напівземлянка № 36 була частково перекрита двома пізнішими житлами VI-VII ст. н. е.) добре датує перехідний комплекс кінцем V — першою половиною VI ст. н. е.²⁵.

Таким чином, дослідженнями останніх років встановлено, що у перехідних житлово-господарських комплексах V ст. н. е. добре фіксуються черняхівські традиції і перехід до пізнішої — ранньосередньовічної культури східних слов'ян V-VII ст. н. е. Отже, закономірність, яка була зафіксована раніше автором і В. Д. Бараном для пам'яток середини I тис. н. е. у Подністров'ї набула нових важливих доказів²⁶. Аналогічні явища зафіксовані у Прикарпатті²⁷, а також на Лівобережжі Дніпра, де Е. О. Симонович простежив перехід від старожитностей римського часу до пам'яток V-VII ст. н. е. (Воробійовка-2, Леб'яже, Букреївка-2 та ін.)²⁸.

Відзначимо також, що у черняхівських ліпних формах посуду, які існували паралельно з гончарними виробами, простежується типологічна підоснова ранньосередньовічної слов'янської кераміки V-VII ст. н. е. До першої групи ми відносимо горщики з прямим або злегка вигнутим до середини вінцем. Поверхня цих горщиків підлещена, часто — нижня частина посуду — «хрповата». Кераміка цієї групи широко відома на Волині, Поділлі та у Середньому Подніпров'ї (Пряжів, Слободище, Лепесівка, Ружичанка, Бакота, Іванківці, Лука-Врублівецька, Перепий, Дерев'яне, Раковець, Косаново, Кринички, Компанійці та ін.). Форми, техніку виготовлення й пропорції частин посуду цієї групи ми розглядаємо як прототипи корчакських горщиків.

До другої групи відносяться ліпні горщики біконічної форми, з прямим або злегка відігнутим вінцем. Вони представлені у черняхівських пам'ятках Во-

ліні, Поділля і Правобережного Подніпров'я (як на поселеннях, так і на могильниках). Це матеріали таких пам'яток як Пряжів, Слободище, Бакота, Лепесівка, Журовка, Лука-Врублівецька, Черепин, Дерев'яне, Раковець, Компанійці, Косаново, Ружичанка, Заячівка та ін. За формою, технікою виготовлення та пропорціями цього ліпного посуду вказану групу горщиків ми розглядаємо як прототипи пенківського ранньосередньовічного посуду V-VII ст. н. е.

Третя група ліпного черняхівського посуду представлена опуклобокими горщиками з відігнутих вінцем. Опуклобокі горщики широко побутували у лісостеповому Дністро-Дніпровському межиріччі (Бакота, Журовка, Черняхів, Ломовате, Леськи, Косаново, Кринички, Компанійці та ін.). Горщики вказаного типу у V-VII ст. зустрічаються рідше. Але вони широко побутували у гончарному черняхівському виробництві. Можна припустити, що остання форма поступово втрачала своє значення разом із завершенням черняхівського гончарного виробництва. У південних же районах, на порубіжжі лісостепу і степу ця форма горщика продовжувала існувати. Вона представлена, наприклад у гончарних виробках пастирського типу²⁹.

Таким чином, у ліпних керамічних матеріалах черняхівських пам'яток Лісостепу знаходяться, на нашу думку, ті вихідні форми горщиків (перша і друга групи), які знайшли своє продовження у корчакському і пенківському типах посуду V-VII ст. н. е. Вказану обставину, разом з приведеними перехідними пам'ятками середини I тис. н. е., слід, безперечно, враховувати при з'ясуванні історичної долі ліпного керамічного комплексу черняхівської культури в середині I тис. н. е.

Про етнос черняхівських племен Лісостепу промовляє й поховальний обряд. Біритуалізм у поховальній обрядності населення II-V ст. н. е. свідчить про продовження місцевої слов'янської язичницької традиції тілоспалення і появу — тілопокладень. Останнє можна пояснити проникненням у регіон Лісостепу елементів християнства, а також впливом з боку пізніх скіфів і сарматів. Отже, матеріали могильників (Черняхів, Маслово, Косаново, Ружичанка, Раковець та ін.) засвідчують домінування місцевого слов'янського населення. Разом з цим захоронення на могильниках типу Брест-Тришин-Дитиничі вказують і на присутність давнього германського (готського) етнічного елемента, а на півдні — у Причорномор'ї та Подунав'ї — фракійського, пізньоскіфського і сарматського.

Неабияке значення серед пам'яток черняхівської культури Лісостепу при визначенні етносу тогочасного населення мають язичницькі жертovníки-капища з монументальними кам'яними антропоморфними ідолами. Ці пам'ятки, безпосередньо пов'язані з язичницькою релігією, є досить консервативними і яскраво відбивають етнічні традиції черняхівських племен Лісостепу. З давньоруського літопису відомо, що для східних слов'ян Подніпров'я IX-X ст. були характерні дерев'яні антропоморфні ідоли: «Й нача княжити Володимир в Києве един, и постави кумиры на холму вне двора теремного: Перуна древяна, а главу его сребрену, а ус злат, и Хорса, Дажьбога и Стрибога, и Симарьгла, и Мокошь»³⁰. В інших же районах, багатих на природний камінь, паралельно з

деревом, для виготовлення язичницьких ідолів використовували й камінь. Зокрема, на Середньому Дністрі зафіксована й вивчена ціла група антропоморфних кам'яних ідолів, пов'язаних з жертвниками-капищами черняхівських селищ II-V ст. н. е. (Іванківці, Ставчани, Бакота, Калюс та ін.)³¹

Середньодністровська група черняхівської антропоморфної язичницької скульптури, як вже доведено, може розглядатися як типологічна й генетична підоснова пізнішої східнослов'янської антропоморфної скульптури середини і другої половини I тис. н. е. Цей генетичний та типологічний ряд завершується відомим Збручським давньоруським ідолом IX-X ст.³² Таким чином, матеріали черняхівських капищ-жертвників з антропоморфними язичницькими ідолами переконливо доводять слов'янську етнічну приналежність лісостепового населення Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е.

Отже, вивчення вірувань та релігії довело, що вони значною мірою відбивають ідеологію, світогляд лісостепового черняхівського населення першої половини I тис. н. е. Матеріали язичницьких капищ черняхівців, широко досліджені нами в Середньому Подністров'ї, а також спостереження над поховальними обрядами могильників Поділля, Волині й Середнього Подніпров'я, вивчення системи орнаментальних мотивів і т. п.— все це характеризує розвиток язичницьких вірувань східнослов'янського населення на досить високій фазі. Язичницька символіка уніфікується й велике місце посідають антропоморфні скульптури — ідоли. Серед пантеона черняхівських слов'янських племен Лісостепу вже виділяється центральне, верховне божество.

Підсумовуючи коротко викладене, при урахуванні писемної історичної традиції, ми можемо впевнено говорити про те, що серед великого масиву племен черняхівської культури у лісостеповому регіоні Дністро-Дніпровського межиріччя, безсумнівно, переважав давній слов'янський етнічний компонент, який однак слід розглядати не ізольовано, а у тісному взаємозв'язку з сусідніми синхронними етносами Південно-Східної та Центральної Європи.

Примітки.

¹ *Lehr-Splawinski T.* O pochodzeniu i praojczyźnie słowian.— Poznań, 1946.— S. 16, 91;

Горнуні Б. В. К дискуссии о балто-славянском языковом и этническом единстве // Вопросы языкознания.— Т. VII.— № 4.— М., 1958.— С. 59.

² *Тереножкин А.И.* Предскифский Период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 228-246.

³ *Нидерле Л.* Славянские древности.— М., 1956.— С. 19-35;

Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.-Л., 1966.— С. 195, 196;

Czekanowski J. Wstęp do historii słowian.— Poznań, 1957.— С. 209.— Rfhf 26.

⁴ *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне...— С. 196.

⁵ *Там же.*

⁶ *Kostrzewki I.* Od mezolitu do okresu wędrówek ludów // Prehistoria ziem polskich.—

Encyklopedia Polska.— Т. IV.— Cz. L.— Kraków, 1936-1948;

Czekanowski J. Op.cit.;

Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— М., 1953.— С. 97-137.

⁷ *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне...— С. 200;

- Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // Доклады VI научной конференции Института археологии.— К., 1953.— С. 197-209.
- ⁸ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровье // ЗРАО.— Т. XIII.— 4 с., 1901; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.
- ⁹ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне.— С. 220-230.
- ¹⁰ Хавлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія.— 1971.— № 4.— С. 84-97.
- ¹¹ Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра // Археологія.— 1975.— № 18.— С. 7-20;
- ¹² Цицилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.— С. 94-105.
- Винокурі. С. Історія та культура черняхівських племен.— К., 1972.— С. 18-35; 36-77.
- ¹³ Там же.— С. 19-22.
- ¹⁴ Рикман Э. А. Памятник эпохи великого переселения народов.— Кишинев, 1967.— С. 41, 42.
- ¹⁵ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусідів степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.).— К., 1975.— С. 27,34.
- Сымонович Э. А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье // МИА.— 1967.— № 139.— С. 235, 236.
- ¹⁶ Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен...— С. 146, 147.
- ¹⁷ Тихонова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА.— 1957.— № 4.— С. 168-194.
- ¹⁸ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне.— С. 220-225.
- ¹⁹ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. е.— МИА.— 1960.— № 89.— С. 162, 163.
- ²⁰ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 152-163.
- ²¹ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— М., 1970, С. 7.
- ²² Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен...— С. 35-77.
- ²³ Винокур І. С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 112-117;
- Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 14-19.
- ²⁴ Там же; Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре.— К., 1984.— С. 6-89.
- ²⁵ Винокур І., Мегей В. Сліди слов'янських ювелірів // Наука і суспільство.— 1991.— № 4.— С. 38, 39.
- ²⁶ Винокур І. С. Славяне Лесостепи (от рубежа до третьей четверти I тыс. н. э.) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— т. 4.— К., 1988.— С. 20, 21.
- ²⁷ Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын — славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут.— М., 1984.— С. 21, 35, 43.
- ²⁸ Сымонович Э. А. Развитие культуры черняховских племен левобережья Днепра // КСИА.— 1984.— Вып. 178.— С. 73-81.
- ²⁹ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї...— С. 93;
- Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв.— М., 1976.— С. 89.— Рис. 29.
- ³⁰ ПВЛ.— Ч. 1.— М-Л., 1950.— С. 56.
- ³¹ Винокур І. С. Языческие изваяния Среднего Поднепровья.— МИА.— 1967.— № 139.— С. 136-144.
- ³² Винокур І. С., Забаица Р. В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 70, 71.
- ³³ Иордан. О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 72, 90, 115 та ін.; Прокопий Кессарийский, IV, № 4 // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 242.